RÄTSEPA LAUSEMALLIDEST

Mati Erelt

1978. a ilmunud Huno Rätsepa raamat "Eesti keele lihtlausete tüübid" (Tallinn, "Valgus") on kahtlemata üks väljapaistvamaid eesti keele süntaksi alaseid uurimusi. Seda nii teoreetilises plaanis kui ka tohutu materjalihulga poolest, mida see töö hõlmab. Tüübilt on Rätsepa süntaks sõnasüntaks. See on igati loomulik, sest nende paljude keelevaldkondade seast, mis Rätsepat kui lingvisti ja õppejõudu on huvitanud, on sõnavara üks peamisi. Pole siis ime, et süntaksilegi on ta vaadanud ennekõike sõnavarauurija pilguga, kirjeldades pigem sõnade süntaktilisi omadusi kui lauseid. Paraku pole ta ise pidanud vajalikuks seda asjaolu rõhutada ja nii võib lauseõpetusega vähem kursis olevale lugejale jääda mulje, et tegemist on struktuurikeskse süntaksiga. Sellise mulje tekkimist soodustab juba raamatu pealkiri "Eesti keele lihtlausete tüübid"

Struktuurikeskne süntaks esitab keeles võimalikud lause ja tema osade struktuurimallid. Pole oluline, kas need mallid esitatakse fraasistruktuuri või sõltuvusgrammatika reeglitega, sõnaliikide ja morfoloogiliste kategooriate või süntaktiliste funktsioonide (subjekt, objekt jne) termineis vm viisil. Struktuurikeskne süntaks jagab laused näiteks intransitiivseteks lauseteks (milles puudub objekt) ja transitiivseteks lauseteks (milles on objekt), aktiivseteks ja passiivseteks lauseteks, normaal- ja eksistentsiaallauseteks jne. Mallistiku kõrval on struktuurikeskse süntaksi teine komponent sõnastik. Sõnastikus sisaldub iga sõna juures info selle kohta, missuguses mallis see sõna esineda saab. Näiteks adjektiivi *rõõmus* kirjes peab sisalduma info selle kohta, et ta saab esineda atribuudina, et ta esineb mallis, kus tema üheks laiendiks on N + gen *üle* (... *rõõmus kingi üle)* jne, verbi *armastama* kirjes sisaldub muu hulgas info, et ta esineb transitiivses lauses ja et ta seostub partitiivobjektiga (... *armastab lapsi).*

Sõnakeskne süntaks ei esita üldse eksplitsiitseid struktuurimalle, vaid jätab kogu info mallide kohta sõnastiku sisse. Iga sõna kirje sisaldab kogu info selle sõna kohta, sealhulgas ka selle kohta, milliste teiste sõnadega ta kombineerub. Laused ehitatakse üles üksnes nende kirjete põhjal sõnu kombineerides. Lause struktuuri-

mallid on sõnakeskses süntaksis niisiis implitsiitsed, peidetud sõnade süntaktiliste kirjete sisse.

Rätsepa süntaks on ümber pööratud rektsioonisõnastik. Rektsioonisõnastikus on märksõnadeks verbid ja kirjeteks mallid. Kui mingi verb esineb mitmes mallis, näiteks mallides *N + nom V* ja N^1 + *nom V* N^2 + *part*, siis võime selle asjaolu kirja panna kas just niimoodi – mõlemat malli eraldi esitades – või ainult ühe sümbolijärjendiga, kus üks element on fakultatiivne: N^1 + *nom V* (N^2 + *part*), s.o nii, nagu teeb Rätsep. Mõlemad kirjed esitavad kahest lausemallist koosneva kogumi, mitte ühe lausemalli. Pööratud rektsioonisõnastikus on selliseid mallikogumeid esitavad sümbolijärjendid tõstetud märksõnadeks, kirjeteks aga on verbid, mis saavad kõigis vastava järjendiga esitatud mallides esineda.

Tegelikud lihtlausete tüübid esinevad Rätsepa rektsiooniskeemides varjatud kujul. Need saame kätte siis, kui teeme kõik variandid omaette mallideks ja taandame ühesugused mallid. Tegin selle protseduuri läbi null-, ühe- ja kahekohaliste elementaarlausete laiendustega. Tulemus oli siin üsna ootuspärane: tegelike lausemallide hulk kattus suuresti elementaarlausete hulgaga, s.o ainult obligatoorseid laiendeid sisaldavate rektsioonistruktuuride hulgaga. Kui me jaotame need mallid lauseliikmete järgi rühmadesse, saame järgmise pildi. (Adverbiaalide seast on eraldi välja tõstetud predikatiivadverbiaal kui süntaktilistelt omadustelt muudest adverbiaalidest üsnagi erinev lauseelement. Tabelist on ruumi kokkuhoiu huvides välja jäetud suur hulk subjektiga intransitiivlausete variante, mis erinevad adverbiaali vormi poolest. Sümbolite tähendused:

S – subjekt,
V – verb,
O – objekt,
Pr – predikatiiv,
Pradv – predikatiivadverbiaal,
Adv – muud adverbiaalid,
Atr – atribuut,
n – nominatiiv,
g – genitiiv,
p – partitiiv,
muud sümbolid nagu Rätsepal.)

Nullkohalised mallid:

V	*Sajab*

Ühekohalised mallid:

normaallaused		muud lausetüübid	
SV		**VS**	
NnV	*Laps magab*	VNn	*Koitis uus päev*
NpV	*Vett ei ole*	VNp	*Leidub julgeid inimesi*
		VPr	
		VA	*Oli palav*
		VAdv	
		VNel	*Aitab vedelemisest*
		VNall	*Läheb sulale*
		VNtr	*Läheb tööks*
		VAtr	*Läheb pimedaks*
		AdvV	
		NadV	*Näitlejal ei vedanud*
		LocV	*Kõrvus kumiseb*

Kahekohalised mallid:

normaallaused		muud lausetüübid	
SVPr			
NnVNn	*Linda oli lauljanna*		
NnVNg	*See männitukk on meie*		
NnVAn	*Vesi on soe*		
		SVAtr	
		NpVAp	*Inimesi on igasuguseid* [1]
SVO		**OVS**	
NnVNn	*Naine ristitas käed*		
NnVNg	*Jaan kaotas julguse*		
NnVNp	*Rahvad armastavad rahu*	NpVNn	*Saart asustavad neegrid*
SVPradv		**PradvVS**	
NnVNess	*Peeter tegutses ajakijanikuna*		
NnVAess	*Kamber seisis tühjana*		
NnVkuiNn	*Kongress esines kui võimuorgan*		
NnVNtr	*Rein hakkas lauljaks*	NtrVNn	*Sõja põhjuseks oli piiritüli*
NnVAtr	*Liikumine jäi aeglaseks*		
NnVNumtr	*Impeerium lagunes kolmeks*		

normaallaused		muud lausetüübid	
SVAdv		**AdvVS**	
NnVNill	*Laps jäi leetritesse*	NillVNn	*Tema kõrva hakkab uus hääl*
		NillVNp	*Töösse põimub nukrust*
		AdvVAdv	
		NelVNtr	*Rahast piisas kojusõiduks*
		NallVNel	*Meestele aitas rahast*
		NadVMod	*Peetril läks hästi*
		LocVAtr	*Kõrvaltoas jäi vaikseks*

[1] lahkatribuudiga eksistentsiaallause

Kolme- ja neljakohalistest elementaarlausetest ma lausemalle välja ei otsinud. Kuid on üsna ilmne, et viimased ei kattu enam nii suurel määral laiendamata elementaarlausetega. Osa kolmekohalisi ja kõik neljakohalised elementaarlaused sisaldavad alati fakultatiivseid elemente, st täpselt sama elementide kombinatsiooni ilma sulgudeta ei sinegi. Nii on Rätsepal ainult neli neljakohalist elementaarlauset, tegelikke neljakohalisi lausetüüpe on aga väga palju. Viiekohalist elementaarlauset, s.o viie obligatoorse seotud laiendiga elementaarlauset pole eesti keeles üldse olemas, lausetüüpe, mis sisaldavad viit või enamatki verbi seotud laiendit, on aga küll, nt N^1 + *nom.* $V^1 N^2$ + *ngp. (De) (Di)* (V^2 + *ma) Mees sirutas laua tagant käe sahtlisse prille võtma* (vt lk 118, mall 17.100) sisaldab viis seotud laiendit.

Niisiis, kui tahame Rätsepa verbikesksetest lausemallidest välja sõeluda tegelikud lihtlausetüübid, tuleb veel pisut vaeva näha. Rõhutatagu, et toimiva süntaksimudeli loomiseks, s.o mudeli loomiseks, mille abil oleks võimalik konkreetseid lauseid moodustada, see tingimata vajalik pole, sest sõnastiksüntaks ei toimi sugugi halvemini, aga uudishimu rahuldamiseks tasuks implitsiitne eksplitsiitseks teha küll.